

ALEXIS DE TOCQUEVILLE ARTHUR GOBINEAU-HOZ INTÉZETT LEVELEIBŐL¹

Ádám Péter fordítása

Tocqueville,² 1843. augusztus 8-án³

[...] Én Önben a fiatalságot látom, annak a tőlem már búcsúzó gyönyörű fiatalságnak a képét, amelynek még legsztelenebb ábrándjai is értékesebbek az érett férfikor minden realitásánál. Úgy látszik, annál jobban kedvelem a fiatalokat, minél kevésbé mondhatom, hogy magam is közéjük tartozom. Lehet, hogy mindez másként történik, ha nem ebbe a korba születek, és nem ebbe az országba. De ez a mai közhangulat teljesen megbénít. Mintha napról napra kevesebb volna benne az élet, kevesebb az emberi bensőség; a nemzedékben, amelyhez tartozom, már nem lobog a láng, már alig érezni a szív melegét. Én csak a huszonöt és hatvanéves férfiakban látok még néhány szikrát; a huszonöt évesekben azért, mert a lelkükben még nem hunyt ki a remény, a hatvanévesekben meg azért, mert bennük a tüzet az emlékek tartják elevenen. De a korombeli férfiak legtöbbszörében már csak egy vágy él: a minden fölösleges erőfeszítés nélküli nyugodt életé. [...]

Tocqueville, 1843. szeptember 5-én

[...] Szerintem a modern kori moralisták legjelentősebb újdonsága két olyan eszme rendkívüli fejlődésében és új megjelenési formájában rejlik, amelyet már a kereszténység is előtérbe tolt: az egyik, hogy minden embernek egyformán joga van a földi javakhoz, a másik pedig, hogy azoknak, akik bővében vannak e javaknak, kötelességük segítségére lenni nélkülöző embertársaiknak. A régi európai hierarchiát megdöntő forradalmak, a jólét és felvilágosodás térhódításával az egyének egyre közelebb kerültek egymáshoz, és váratlan fejlődésnek indult az egyenlőség elve, amelyet a kereszténység nem is annyira a látható tények közé, mint inkább az anyagtalan szférába helyezett. Az eszme, amely szerint minden embernek egyformán joga van bizonyos javakhoz és élvezetekhez (amelyektől semmi címen nem szabad megfosztani őket), nos, ez az eszme nemcsak széles körben elterjedt, de számtalan formát is öltött. Ez az első újdonság egy másikhoz vezetett: a kereszténység még az egyén jó tulajdonságának látta a jótékony-ságot vagy ahogyan ő nevezte, az irgalmasságot. Mi viszont társadalmi feladatot, politikai kötelességet, közéleti erényt látunk benne. Az a tény, hogy mind nagyobb a segítségre szorulóak száma, hogy egyre szélesebb a kielégítendő szükségletek skálája, és hogy

¹ Alexis de Tocqueville levelei először a párizsi Michel Lévy könyvkiadó által 1866-ban közreadott kilenckötetes OEVRES COMPLÉTES V., VI. és VII. kötetében láttak napvilágot; a Tocqueville–Gobineau-levelezés kritikai kiadása a Gallimard-féle OEVRES COMPLÉTES 1959-ben megjelent IX. kötetében található. Az itt közölt szemelvényes válogatás forrása: TOCQUEVILLE, LETTRES CHOISIES. SOUVENIRS, 1814–1859, édition établie sous la direction de Françoise Mélonio et Laurence Guellec, „Quarto”, Paris, Gallimard, 2003.

² Ma is létező kisközség az alsó-normandiai La Manche megyében.

³ A fennmaradt levelek között ez az első, amit Tocqueville Arthur Gobineau-hoz intézett. Gobineau – aki tíz évvel fiatalabb Az AMERIKAI DEMOKRÁCIA szerzőjénél – ekkor huszonhét éves; bár vannak befolyásos kapcsolatai, helyzete nem túl biztató: tizenkilenc évesen jön fel vidékről Párizsba, ahol újságíróként próbál megélni. Gobineau 1843-tól Tocqueville lekötöztetettje és pártfogloltja, akinek többek közt diplomáciai karrierjét is köszönheti.

eltűntek a porondról azok a nagy személyiségek, akikhez a bajban fordulni lehetett, a kormányokat tolta előtérbe. A kormányok feladataul írta elő, hogy kötelezően orvosoljanak bizonyos egyenlőtlenségeket, enyhítsenek a nyomorúságon, nyújtsanak segédkezet a gyöngéeknek és szerencsétleneknek. Így alakult ki egy bizonyos társadalmi és politikai morál, amelyet az ókorban csak hézagosan ismertek, és amely az ókor politikai eszméinek, valamint a kereszténység erkölcsi fogalmainak ötvözete. [...]

Tocqueville, 1843. október 22-én

[...] Csak még egy megjegyzés, és be is fejezem. Miközben Ön olyan szigorúan ítéli meg azt a vallást,⁴ amelyik mégiscsak az emberi faj élére állított minket, úgy látom, az iszlám valláshoz nagyon is vonzódik. Ezzel egyik barátomat juttatja eszembe, akiről – amikor Afrikában találkoztunk – kiderült, hogy felcsapott mohamedánnak.⁵ Nem mondhatom, hogy meggyőződött. Sokat tanulmányoztam a Koránt az algériai muzulmán lakossággal kialakítandó kapcsolataink szempontjából. Nos, bevallhatom, eközben arra jöttem rá, hogy kevés a világon az olyan vallás, amelyik ennyire veszedelmes az emberekre nézve, mint a Mohamedé. Szerintem ez a vallás a kiváltó oka a muzulmán világ látványos hanyatlásának, és bár az ókori politeizmus sokkal abszurdabb, emennek társadalmi és politikai következményei összehasonlíthatatlanul félelmetesebbek; ilyenformán az iszlám a pogánysághoz képest sokkal inkább tekinthető visszalépésnek, mint fejlődésnek. Nagyjából ezt próbálnám önnek világosan kifejteni, ha valaha is az a szeszélyes ötlete támadna, hogy körülmetéltesse magát. [...]

Párizs, 1850. január 7-én

Már jó ideje szeretnék válaszolni a leveleire, kedves barátom, és hogy eddig nem sikerült, annak nem is annyira az időhiány, mint inkább az életerő hiánya volt az oka, mert ez adja kézbe a tollat, és ez ösztönöz, hogy másokkal is megosszuk gondolatainkat. Amióta olyan kevés a munkám, azt a keveset se nagyon akaródzik elvégezni. [...] El se tudja képzelni, milyen mély apátiába zuhantam. Még azt se mondhatom, hogy a megfigyelő pozíciójába, mert az legalább szemlélődik, én viszont még erre is sajnálom a fáradságot. Mindez abból az egyre áthatolhatóbb homályból fakad, amely hovatovább egészen beborítja azt az amúgy is zavaros képet, aminek jövő a neve. Képzelden csak el egy utazót egy ködös és sötét decemberi éjszakán, annak se volna sok kedve a kocs ablakából a táj szépségeiben gyönyörködni. Ez az ember tulajdonképpen maga Franciaország. És pontosan ilyen az éjszaka is, ami ránk szakadt. Bizony, még látszóval sem látni sokkal messzebb, mint pusztá szemmel, mindannyian vakon botorkálunk a sötétben, és megyünk előre egymást taszigálva, mígnem az út végén tátongó mélység el nem nyel minket. Micsoda fekete éjszaka! Ha lehetne választani, inkább a fényes nappalt választanám, még akkor is, ha látnom kéne, hogy ott ásít előtünk az elkerülhetetlen szakadék...

Saint-Cyr-lès-Tours,⁶ 1853. november 17.

Kedves barátom, több mindenben is bocsánatkéréssel tartozom, legelőször is, amiért nem válaszoltam azonnal a levelére, meg azért is, mert utolsó levelének vétele után jó

⁴ Mármint a kereszténységet.

⁵ Lamoricière, Christophe-Léon-Louis Juchault de (1806–1865). Magas rangú katona, 1830-tól 1847-ig Algériában szolgált, Tocqueville 1828-tól ismeri; 1849 júliusában őt küldi francia nagykövetként az orosz cárhoz.

⁶ Tocqueville egészsége 1853 júniusában tovább romlik, és egy évre a Loire menti Saint-Cyr-lès-Tours-ba költözik. Ennek az évnek a nyarán jelenik meg Gobineau ESSAI SUR L'INÉGALITÉ DES RACES HUMAINES című művének első része, a levél ennek a művének a bírálata.

két hetet vártam a válasszal. Az első bűnömre a tanácstalanság a magyarázat, ami a könyve olvastán elfogott, a másodikra pedig a zavar, hogy a sok dicséretet és kritikai megjegyzést hogyan fogom tudni világosan elmondani. [...] Az általános gyakorlattal ellentétben a bírálattal kezdem. Én bizony már a könyv kiindulópontját se tudom elfogadni. Megmondom, minden kertelés nélkül: nem tudott meggyőzni. Minden fenntartásomhoz változatlanul ragaszkodom. De egyvalamiben igazat adok Önnek: csakugyan nem materialista.⁷ A teóriája sokkal inkább a fatalizmussal, ha ugyan nem az eleve elrendelés tanával tart rokonságot, még ha különbözik is Szent Ágoston, a janzenisták meg a kálvinisták tanításától (legközelebb alighanem az utóbbiak állnak Önhöz, mivel ők is abszolutizálták tanaikat), legalábbis abban, hogy Önnel nagyon szoros a kapcsolat az eleve elrendelés ténye meg az anyag között. Például folyton fajokról beszél; ezek a fajok vagy megújídnak, vagy elkorcsosulnak, és ha más vérrel keverednek, olyan társadalmi képességeket vesznek fel vagy vesztenek el, amelyek eredetileg nem voltak meg bennük – remélem, pontosan idézem szavait. Ez a fajta predesztináció, megmondom őszintén, a szememben igen közel áll a színtiszta materializmushoz, és semmi kétségem afelől, hogy ha a tömeg elfogadja az elméletét – annál is inkább, mivel gondolkodás dolgában szeret kitaposott úton járni –, akkor a fajról rögtön az egyénre, a társadalmi adottságokról pedig az összes többi adottságra helyezi át a hangsúlyt. Az egyébként, hogy a fátum is jelen van-e az anyag bizonyos szerveződésében vagy az isteni akaratban (utóvégre Isten akarata, hogy az emberi nemen belül különböző fajok legyenek, mint ahogyan az is, hogy egyes emberek faji hovatartozásuk szerint teljesen híjával vannak bizonyos érzéseknek, gondolatoknak, gesztusoknak és jó tulajdonságoknak, amiket ismernek ugyan, de képtelenek magukévá tenni őket), nos, ez teljesen mellékes a nézőpontomból, amely nem más, mint a különféle filozófiai tanok gyakorlati következményének nézőpontja. Ugyanis mindkét elmélet erősen leszűkíti, ha ugyan teljesen fel nem számolja az emberi szabadságot. Márpedig nem tagadhatom: én a könyve elolvasása előtt is és után is élesen szemben álltam ezekkel a tanokkal, és elhibáztottam, sőt, ártalmasnak tartottam őket.

Valószínű, hogy az emberi fajt alkotó népcsaládokban nagyon is vannak különböző okoknak betudható hajlamok és képességek. De hogy ezek a hajlamok és képességek változatlanok volnának, nos, erre nemcsak hogy semmi bizonyíték, de ezt tulajdonképpen nem is lehet bizonyítani, mert ehhez éppúgy szükséges a múlt, mint ahogyan a jövő ismerete. Lefogadom, hogy Julius Caesar, ha ideje engedni, egész könyvet írt volna arról, hogy a Nagy-Britanniában látott vademberek egészen más emberfajhoz tartoznak, mint a rómaiak, és míg az utóbbiakat uralkodásra szülte az anyatermészet, az előbbieket arra, hogy valahol az Isten háta mögött tengődjenek.

Ugyan mi értelme megértetni a barbárságban, eltunyultságban vagy szolgaságban élő gyarló népekkel, hogy ha egyszer ilyennek teremtette őket a természet, akkor lehetetlenség javítani sorsukon, változtatni szokásaikon vagy hatalmi rendszerükön? Hát csakugyan nem látja, hogy ennek az Ön tanának az egyenes ágú következménye minden olyan baj, amit az egyenlőtlenség állandósulása hoz ránk, a dölyf, az erőszak, embertársunk megvetése, az elnyomás meg a galádság? Ön, kedves barátom, arról beszél, hogy az erkölcsi igazságok felismerésére való képességeket szigorúan meg kell

⁷ Célzás az 1853. október 11-én Gobineau-hoz intézett levélre, amelyben Tocqueville ezt írja: „Sohase akartam letagadni, de nagyon nagy ellenérzés van bennem az Ön fő gondolata ellen, amely szerintem a materialista tanokkal tart rokonságot, sőt, az egyik legveszedelmesebb ezeknek a tanoknak a sorában, minthogy az alkat sorsszerűségét immár nem az egyénre, hanem az egyének fajnak nevezett örök életű közösségeire alkalmazza...”

különböztetni attól, amit a társadalmi beilleszkedésre való képességnek nevez. De biztos abban, hogy ez a két dolog csakugyan különbözik egymástól? Ha az embernek az életben alkalmá nyílt rá, hogy hosszú ideig közvetlen közletről figyelje a közügyek intézését, akkor be kell látnia, hogy pontosan ugyanolyan eszközökkel lehet sikerre vinni őket, mint amilyenek a magánéletben is nélkülözhetetlenek a sikerhez; a bátorság, energia, tisztesség, előrelátás meg a józan ész ugyanúgy felvirágoztathat egy birodalmat, mint egy családot [...]. De nem folytatom. Remélem, nem haragszik, amiért abbahagyom a vitát. Nagyon nagy köztünk a távolság, és így vajmi kevés a remény, hogy ez a mi vitánk eredménnyel járjon. A felfogását egy egész világ választja el az enyémtől. [...]

Saint-Cyr-lès-Tours, 1853. december 20-án

Most kaptam meg, kedves barátom, a második levelét, és őszintén bánom, hogy nem reagáltam korábban az elsőre. Azért nem válaszoltam, mert – ahogyan üzentem is – erről a témáról jobban szerettem volna élőszóban vitatkozni. Ha igaz, hogy a vita ügyis csak arra jó, hogy még makacsabban ragaszkodjunk meggyőződésünkhöz, akkor mit mondjak a levélben való vitáról? Elpocsékolta idő, amit másra is lehetne használni. [...] Az elmúlt évszázadra valamiféle naiv hit volt jellemző, az, hogy az ember ugyanolyan hatással lehet önmagára, mint egyes népek sorsuk alakulására. Ez a tévhit, amely valahogy benne volt a levegőben, nem is volt híján az emberi nagyságnak, és ha igaz, hogy nem kevés ostobaságot követtek el a nevében, az is igaz, hogy az ígézetében sok nagy dolog is véghezvittek, amelyekhez képest mi nagyon kicsik leszünk az utókor szemében. A forradalmak kifulladásá, az érzelmek eltompulása, a sok nemes eszme és túlméretezett remény elvetélése viszont ellenkező véletbe lökött minket. Valaha azt hittük, teljesen át tudjuk alakítani magunkat, ma már azt is nehezen tudjuk elhinni, hogy csak egy kicsit is változtatni tudunk önmagunkon. Nem is olyan régen még végtelen gőg jellemzett minket, ma viszont végtelen kishitűség. Nem is olyan régen még azt gondoltuk, mindenre képesek vagyunk, ma már úgy gondoljuk, semmire se vagyunk képesek, úgy gondoljuk, hogy hiába minden harc és erőfeszítés, és hogy az emberben a vér, az izom meg az ideg mindig is le fogja gyúrni az erényt meg az akaratot. Ez a mi korunk nagy betegsége; az apáink nemzedéke egészen más kórban szenvedett. A könyve pedig, akármilyen rend szerint csoportosítja is a dolgokat, nemhogy nem küzd ez ellen a betegség ellen, de tápot ad neki: még jobban elpuhítja a már így is eléggé puhány kortársakat. [...]

Tocqueville, 1855. november 13-án⁸

[...] Milyen nevetséges, és felesleges is, kedves barátom, elküldeni több mint ezer mérföld távolságra egy olyan érdektelen papírdarabot, mint amilyen ez a levél. De hát mi érdekeset mondhatna egy magamfajta vidéki ember,⁹ aki ráadásul csupa kíváncsiság? Önnek viszont az ázsiai muzulmán világ szívében nyilván rengeteg izgalmas élménye van, amit szeretne megosztani. [...] Jó volna tudni például, hogy minek tulajdonítja azoknak a népeknek a gyors és látszólag feltartóztathatatlan hanyatlását, amelyekkel útján megismerkedett; ez a hanyatlás e népek egy részét már ki is szolgáltatta (és hamarosan az összeset ki fogja szolgáltatni) a mi kis Európánknak, amelyet valaha oly

⁸ Gobineau, akit előző évben neveztek ki a teheráni francia követség titkárának, feleségével és hétéves lányával 1855. február 10-én szállt hajóra Marseille-ben, de csak július 3-án érkezik meg állomáshelyére, miután, Egyiptomot bejárva, teveháton teszi meg az utat Teheránig.

⁹ Az addig Párizsban élő Tocqueville 1851-től vonult vissza a család tocqueville-i kastélyába.

nagy félelemben tartottak. Vajon miféle féreg rágja ezt a hatalmas testet? A törökök esetlen mamlaszok; mintha arra volnának teremtve, hogy mindenki rászedje és jól eltángálja őket. Ön viszont olyan muzulmán nemzet vendége, amely – ha hinni lehet az utazóknak – értelmes, sőt kifinomult; de vajon mi az oka több évszázada tartó feltartóztathatatlan hanyatlásának? Egyensúly kérdése az egész? Vagy arról van szó, hogy míg mi előrébb jutottunk, ők egy helyben toporogtak? Kötve hiszem. Részemről inkább amondó vagyok, hogy nagyon is volt mozgás, mégpedig mindkét részről, csakhogy ellenkező irányban. Ön azt állítja, egy szép napon mi is olyanok leszünk, mint ez a csöcselék. De még mielőtt ez bekövetkeznék, mi fogunk uralkodni rajtuk. Néhány millió ember, aki alig pár évszázada még mocsaras erdőkben tengette életét, egy évszázad múlva nemcsak megváltoztatja a földkerekség arculatát, de az egész emberi fajt is uralma alá hajtja. Mindez világosan kiolvasható a Gondviselés terveiből. Lehetnek akármilyen nagy zsványok, mégiscsak erőt és hatalmat adott nekik az Úristen, amikor őket állította az emberiség élére. Most már semmi se tartóztathatja fel őket, ebben biztos vagyok. Remélem, a mondottakban nem lát semmi filozófiai eretnokséget. De ha egyszer Önnek ott az elmélet, nekem itt vannak a tények, és végeredményében ez sem elhanyagolandó dolog. [...]

Tocqueville, 1856. július 30-án¹⁰

Jól tudja, képtelen vagyok hozzáédesedni az elméletéhez, és ebből a szempontból annyira fafejű vagyok, hogy hiába próbál érvekkel meggyőzni, még az érvei is csak ellenkezésemet erősítik, és ez az ellenkezés csak az Ön iránt érzett rokonszenvem miatt nem fordul nyílt visszautasításba. Utolsó előtti levelében ahhoz az orvoshoz hasonlította magát, aki csak közli a halálos kórt betegével, és felteszi a kérdést: ugyan mi ebben az erkölcstelen?¹¹ Amire az a válasz, hogy a cselekedetben csakugyan nincs semmi erkölcstelen, a következményei viszont nagyon is immorálisak és veszedelmesek. Ha kezelőorvosom egyik nap így szól hozzám: „Önnek, uram, halálos betegsége van, és mivel a betegség alkati, azt is hozzá kell tennem, semmi esélye a gyógyulásra”, akkor első indulatomban nehezen tudnám magam visszatartani, hogy neki ne menjek. Aztán, némiképp lehiggadva, nyilván belátnám, nincs más hátra, mint magamra húzni a takarót, és várni a megjósolt véget, vagy ha én is olyan volnék, mint a firenzei pestis idején Boccaccio hősei, nyilván nekem is csak az járna az eszemben, hogy arra az időre, ami az elkerülhetetlen végig hátravan, felhőtlenül átadjam magam az élvezeteknek, abból a megfontolásból még hozzá, hogy ha az élet rövid is, legalább legyen kellemes. Emellett még hasznomra is válhat a felvilágosítás, mivel több időm lesz az öröklétre felkészülni; csakhogy a társadalmak nem ismerik az örök életet. Ilyenformán az Ön orvosa engem aligha kezelhetne. Arról nem beszélve, hogy az orvosok meg a filozófusok gyakran tévednek jövődöléseikben, és nem egy embert láttam makkegészségesen, akinek az orvosok szerint jó ideje koporsóban volna a helye; nem csoda, hogy az ilyen pokolba kívánja az orvost, aki ekkora rémületbe ejtette.

[...] Húsz éve még egyházellenesnek látszott az elmélete, és e tény (a könyv tudományos értékei mellett) további híveket és olvasókat szerzett Önnek. Mára azonban, ezt Ön is jól tudja, nagyon szenteskedők lettünk. Még az itteni¹² plébános is mindennap

¹⁰ 1855-ben jelent meg Gobineau *ESSAI SUR L'INÉGALITÉ DES RACES HUMAINES* című művének utolsó két kötete; a szerzőt nagyon bántotta, hogy művének Franciaországban alig volt visszhangja.

¹¹ „Csak annyira vagyok gyilkos – írja Gobineau Tocqueville-nak 1856. március 20-i levelében –, amennyire az orvos, aki közli betegével, hogy napjai meg vannak számlálva.”

¹² Tocqueville ezt a levelet a normandiai Saint-Pierre-Église-ből keltezi.

a Császár¹³ keresztény erényeit, hitét, jótékonyágát állítja példaképül elibénk... Még Granier de Cassagnac¹⁴ is rendszeresen gyón. Mit mondhatnék? Úgy megyünk előre az áhítat útján, hogy közben minden eddiginél erősebben és kizárólagosabban ragaszkodunk a földi javakhoz. Lefogadom, hogy maga Mérimée¹⁵ se merészelve nyilvánosan olyan tanokat hirdetni, mint Ön, holott ő négyezemkört még ma is azzal dicsekszik, hogy meg sincs keresztelve. Mert akárhogy is, azt el kell ismerni, hogy miközben Ön az anyaszentegyház előtt mélyen megemeli kalapját, és – meglehet, nagyon is őszintén – minden módon igyekszik megmaradni a kebelében, az elmélete a lényeget illetően nagyon is egyházzellenes, és akárhány következtetést le lehet belőle vonni, mind szemben áll az egyház álláspontjával. [...] Azt hiszem, a könyvének egy esélye van csak a sikerre, ha külföldről, főleg Németországból érkezik Franciaországba. Európában alighanem a német nép az egyetlen, amelyik még tud lelkesedni valamilyen elvont igazságért, ráadásul úgy, hogy eszébe se jut mérlegelni annak gyakorlati következményeit; csakis a németekben találhat az eszméivel rokonszenvező közönségre, amelynek véleménye előbb-utóbb Franciaországban is éreztetni fogja hatását, annál is inkább, mivel napjainkban a civilizált világ már nem ismeri az országhatárokat. Foglalkozhatnak az angolok meg az amerikaiak is Önnel, de csak rövid ideig, és mindig egy szűk politikai csoport nézőpontjából. Az Ön által említett amerikaiakat például, akik Önt angolra fordították, én magam is jól ismerem, leglelkesebb vezetői a rabszolgatartás eltörlését ellenző politikai pártnak.¹⁶ Azt a fejezetet bezzeg lefordították a könyvből, amelyik legjobban illik az elveikhez, vagyis azt, amelyben azt próbálja bizonyítani, hogy a feketék a fehérekétől különböző alacsonyabb rendű fajhoz tartoznak, arról a fejezetről azonban mélyen hallgatnak, amelyben arról ír, hogy, az összes többihez hasonlóan, az angol-szász faj is elkorcsosulásra van ítélve. Akárhogy is, őszinte meggyőződésem, hogy az ilyen jelentős mű, mint amilyen az Öné, nagyon is megérdemli a legkülönbözőbb nemzetiségű gondolkodók megbecsülését, de abban is biztos vagyok, hogy könyve – az egy Németországot kivéve – sohase fogja izgalomba hozni az olvasók tömegeit, akikhez még jó, ha a visszhangja el tud jutni. [...]

Tocqueville, 1857. január 24-én

Nemrég valami rossz tréfa miatt nagyon megsértődött, és azzal vádolt, hogy gúnyt űzők a vallásosságából. Amiből azt a tanulságot vonom le, hogy nem szabad olyan baráttal élcélni, akitől két-három sivatag és legalább annyi tenger választ el minket,¹⁷ mert ha rosszul értelmez valamit, csak jó egy év múltán tudjuk a félreértést eloszlatni. Dehogyan, kedves barátom, nem tartottam soha hitvány képmutatónak, nagyon is jól ismerem, hogyszem valaha is ilyesmit gondoljak Önről. Isten őrizzen! Sok olyan ember él ma is vagy élt mindig, még a hit évszázadaiban is, akiben van ugyan mély tisztelet és gyermeki ragaszkodás a katolikus vallás iránt, de ettől még, fájdalom, nem lehet őket hitű kereszténynek nevezni – nos, én Önt mindig is ezek közé az emberek közé

¹³ III. Napóleon (1852–1870).

¹⁴ Paul Adolphe Marie Prosper Granier de Cassagnac (1842–1904). Híres bonapartista újságíró, párbajhős, a rendszer bukásáig a Törvényhozó Testület képviselője.

¹⁵ Prosper Mérimée (1803–1870) francia író, történész, archeológus, a II. császárság idején szenátor.

¹⁶ Tocqueville három amerikai antropológusra gondol, elsősorban Georg-Robbins Gliddonra (1809–1857) és Josiah Clark Nottra (1804–1873), az 1854-es *TYPES OF MANKIND* című mű szerzőire, valamint Henry Hotzra (1833–1887), aki Nott előszavával és *THE MORAL AND INTELLECTUAL DIVERSITY OF RACES* címen angolul közreadott néhány fejezetet Gobineau esszéjéből.

¹⁷ Gobineau 1855-től a teheráni francia követség első titkára.

soroltam. Ebben a lelki beállítottságban, persze, senki se tartja álszenteskedésnek, ha különféle formákban kifejezi tiszteletét ez előtt a jótékony és szent vallás előtt (legalábbis ha azt a leghatékonyabb erkölcsnemesítő és civilizáló eszközt értjük a szón, amelyet Isten valaha is használt céljaira). Biztosra veszem, hogy a modern idők legkiemelkedőbb szellemóriásai közül nem is egy tartozott az efféle hipokriták csoportjába; főleg azok, akik olyan – saját felfogásuk szerint igaz – tanokat hirdettek, amelyek (és ezt a negatívumot maguk is tisztán látták), ellentétesek lévén a keresztény dogmával, kivált alkalmasak voltak arra, hogy kikezdjék a hitet azokban a lelkekben, amelyekben még mindig eleven, feltéve, hogy ezt a végzetes következményt semmilyen erőfeszítés sem ellensúlyozta. Mindössze annyi történt, hogy Önt is ezeknek a betyároknak a kategóriájába soroltam, remélem, megbocsátja. Bevallom, képtelen vagyok elhinni, hogy nem vette észre, milyen nehéz összeegyeztetni tudós elméleteit a kereszténység betűjével és szellemével. Ami az előbbit illeti, van-e egyértelműbb a Teremtés Könyvében, mint az emberi faj¹⁸ egysége, vagyis az, hogy az egész emberiségnek egy és ugyanaz az ember az őse? Ami pedig a kereszténység szellemét illeti, talán bizony nem az-e legjellegzetesebb ismérve, hogy minden olyan faji megkülönböztetést el akart törölni, amit a zsidó vallás még meghagyott, és hogy egyetlen fajnak fogta fel az egész emberiséget, amelynek minden egyes tagjában egyformán megvan a képesség a jobbulásra és tökéletesedésre, meg arra is, hogy hasonlítson embertársára? Vajon hogyan lehet ezt a szellemet józan paraszti ésszel összeegyeztetni ezzel a – fajok egyenlőtlenségét és egyenlőtlen adottságait hirdető – történeti elmélettel, amely szerint a különböző fajok csak különböző szinteken képesek megértésre, józan megítélésre és cselekvésre, mégpedig olyan eredendő hajlam következményeként, amely leküzdhetetlen akadályt gördít az egyes fajok fejlődésének útjába? A kereszténység nyilvánvalóan arra törekedett, hogy minden ember testvérnek és vele azonos társának lássa a másikat. Ön viszont azt állítja, hogy az emberek pusztán unokafivérei egymásnak, és hogy nincsen más közös apa az égin kívül; itt lenn a földön csak győztesek vannak meg legyőzöttek; csak született urak meg született rabszolgák. Tudja, kik helyeslik, kik idézik, kik kommentálják az elméletét? Megmondom, az emberkereskedők, mégpedig azért, hogy fenn tudják tartani az örök rabszolgaságot, amelynek a fajok közti gyökeres különbség az alapja. Tudok róla, hogy az Egyesült Államok déli részén még ma is élnek keresztény papok, és nem is a legrosszabbak, akik (maguk is rabszolgatartók lévén) a szószékről az Önéhez sokban hasonló tanokat hirdetnek. De biztosítom, a keresztények nagy tömege (legalábbis azok, akiket az érdek tudtukon kívül nem állít az Ön pártjára), vagyis a keresztények túlnyomó többsége semmiképpen sem rokonszenvezhet az Ön tanaival. Én nem materialista gondolatokról beszélek, ilyenek – ahogyan Ön állítja – nincsenek a teóriájában. Ezt elfogadom; de hogy sokan le fognak vonni ilyen következtetéseket a munkájából, nagyon is valószínűnek tartom. Ha próbálnám, se tudnám tagadni, hogy könyve igen erős kételyeket ébresztett bennem hitének szilárdságát illetően, és hogy tapintatlanul azok közé az emberek közé soroltam, akiket a kétely egyáltalán nem akadályoz meg abban, hogy őszinte és mély tisztelettel nyúljanak a kereszténység témájához, és akik egyáltalán nem tartják képmutatásnak az igyekezetet, hogy gondolataikat, amennyire csak lehet, összhangba hozzák vele. Azt mondja, tévedtem, Önből mélyen hívő keresztény lett. Bárcsak szava az égben meghallgatásra találna! Ön lesz akkor a legboldogabb ember ezen a földi világon, a másíkról már nem is beszélve;

¹⁸ Gobineau szerint három emberi „faj” létezik, a fekete, a sárga meg a fehér.

higgye el, kedves barátom, nem talál senkit, aki nálam nagyobb örömmel üdvözlne, ha ki fog tartani ezen az úton! Amely, sajnos, nem áll egyformán nyitva mindenki előtt, és még akik őszintén keresik, azok közt is sok az olyan, akiknek máig sem sikerült rátalálni. Lehet (bár erre nem emlékszem), hogy bosszankodással beszéltem a szenteskedőkről, ennek viszont az a magyarázata, hogy mindig forog a gyomrom, valahányszor hallok, hogy a klubokat és rossz hírű helyeket buzgón látogató ficsúrok meg a minden aljasságra és durvaságra képes gazemberek milyen ájtatosan beszélnek az ő szent vallásukról. Ilyenkor kedvem volna odakiáltani: „Inkább legyenek kifogástalan magaviseletű, büszke lelkű és tiszta kezű pogányok, mint ilyen módon keresztények!” [...]

Ami politikai teóriáit illeti, erről – ha nem haragszik – most nem szeretnék vitát nyitni. Hogy Ön – látva, hogy a szabadság, amely öt évszázada még megvolt, már nincs sehol – inkább nemet mond minden szabadságra, még hagyján. Hogy fél a pártok despotizmusától [...], és inkább az egy személyi elnyomás bizonyos formájának híve (holott az ilyen tekintélyuralom alatt senki – se Ön, se más – nem nyithatja ki a száját), az is hagyján. Ízlésről nem lehet vitatkozni. Ön, szemben a képviselőházi machinációkkal, olyan rendszert tart kívánatosnak, amely legnagyobb titokban hozza a döntéseket, ráadásul mindig valamilyen tőzsdei manőver vagy ipari vállalkozás sikerének céljából. Egyre szebb. Meg kell mondanom, itt már képtelen vagyok követni. Amióta csak ismerem, mindig is lázongó alkatnak tartottam (láthatja, mennyire nem tartom képmutatónak). De hogy Ön pont ebben a mostani időszakban elégedett a közállapotokkal meg az emberekkel – nos, ezt nekem nagyon nehéz tudomásul venni. De komolyra fordítva a szót, nyugvópontra juthatnak-e egyáltalán ezek a mi politikai vitáink? Mi ketten két homlokegyenest ellentétes iskolához tartozunk. Még reménykedni se reménykedhetünk, hogy meg tudjuk győzni a másikat. Márpedig a komoly kérdéseket meg az új eszméket illetően nincsen sok értelme a jó barátokkal való vitának, amikor semmi remény, hogy befolyásoljuk véleményüket. Mi mindketten nagyon is következetesek vagyunk a gondolkodásunkban. Ön elfajzott és neveletlen nagy gyereknek látja a mai embert. Következésképp nagyon is helyesli, hogy látványosságokkal, csinnadrattával, sok csillogással, paszománnyal és mutatós egyenruhával akarják megszédíteni. Önhöz hasonlóan én is neveletlennek tartom kortársainkat, ez legfontosabb oka esendőségüknek és nyomorúságuknak. De én azt hiszem, a jobb nevelés sokat javíthat hibáikon. Szilárd meggyőződésem, hogy erről nem szabad lemondani. Biztos vagyok benne, hogy még hasznunkra lehetnek a kortársaink, mint minden ember, feltéve, hogy ügyesen folyamadunk természetes tisztességükhöz és józan eszükhöz. Mert én csakugyan szeretném emberszámba venni őket. Lehet, hogy nem látom jól a dolgot. De én következetesen megyek az elveim után, mi több, valami mély és nemes örömet is érzek, hogy mindig szem előtt tartom őket. Ön viszont mélyen megveti az összes emberi fajt, legalábbis ezt a miénket. Nemcsak romlottnak tartja, de arra is képtelennek, hogy valaha is talpra álljon. Megveti, mert csak szolgaságra való az alkatánál fogva. Mivel féken akarja tartani ezt a csöcseléket, a szemében egy pillanatig sem kétséges, hogy jó oldala is van a szablya, sőt a furkósbot kormányának. Azt azért mégse hiszem, hogy képes volna a hátát is odatartani, ekként tisztelegve az elvei előtt. Ami engem illet, nincsen se jogom, se kedvem az efféle eszmecezeréhez a fajomról meg a hazámról, de meggyőződésem, hogy nem szabad engedni a kétségbeesésnek. Szerintem az adja értékét az emberi társadalomnak, meg az egyénnek is, hogy élni tud a szabadsággal. Hogy a szabadságot sokkal nehezebb fenntartani és megalapozni a miénkhez hasonló demokratikus társadalmakban, mint a korábbi arisztokrata társadalmakban, azt én is sokszor mondtam. De hogy ez lehetetlen, nos, ilyesmit sohase mer-

nék állítani. Még ha kétségbeejtően kevés is az esély a sikerre, akkor is azért imádkozom, hogy ezt sohase vegyem észre. Nem, én a magam részéről képtelen vagyok elhinni, hogy az emberi faj, mármint a látható teremtés élén álló, elkorcsosult csordává zuhlott, mint ahogy Ön állítja, és hogy nincs mit tenni, ezt az egész csordát – amelynek se jövője, se védekezési lehetősége – át kell adni annak a néhány pástornak, akik, mindent összevéve, nemcsak hogy semmivel se jobbak nálunk, de gyakran rosszabbak is.¹⁹ Ha nem veszi zokon, Önben sokkal kevésbé bízom, mint az isteni jószágban és méltányosságban. [...]

*Tocqueville, 1858. szeptember 16-án*²⁰

Nem azért nem válaszoltam, kedves barátom, utolsó előtti levelére, mert annyira felbosszantott. Azért nem válaszoltam, mert mindennap terveztem, hogy felutazom Párizsba, és nekem mindig is az volt az elvem, hogy csak olyanoknak kell levelet írni, akikkel nincs lehetőség személyes találkozásra.²¹ Két hete csakugyan Párizsban jártam, de csak negyvennyolc órát töltöttem a fővárosban. Főleg a házi orvosommal szerettem volna beszélni, mert az utóbbi három hónapban nagyon nem voltam elégedett az egészségi állapotommal. [...] De október 8-a táján megint vissza fogok jönni, ezúttal hosszabb időre. Remélem, ekkor Ön is Párizsban lesz, részemről nagyon örülnék a viszontlátásnak. Mert bármennyit hadakozom is Önnel, ahogyan – nem minden ok nélkül – Ön is mondja, nagyon sok baráti érzés van bennem Ön iránt. Részemről ez a rossz szokás nem tegnap kezdődött, de mára, attól tartok, idült kór lett. Nagyon ragaszkodom Önhöz, tisztelem, becülöm és kedvelem is. De az Ön vérmérséklete meg az enyém közt nagyon nagyok a különbségek és feszültségek, és szerintem ez az oka mindannak, ami miatt méltán panaszkodik. Én szeretem az embereket; nekem nagyon jó érzés, ha felnézhetek rájuk, és nem ismerek edesebb érzést a csodálatnál, már amikor ez lehetséges. És amikor se becülni, se csodálni nem tudom felebarátaimat, ami bizony, megvallom, sűrűn előfordul; ilyenkor hibáikban és fogyatékságaikban keresem azt a néhány jó tulajdonságot, ami oda keveredhetett [...]. Ami Önt illeti, az az érzésem, hogy Önt – vagy alkatilag, vagy nehéz és küzdelmes ifjúságának következményeképp – csak a gyűlölet élteti és hajtja előre, a gyűlölet, amit általában az egész emberiség és különösen a hazája iránt érez. Hogyan is ne bosszankodnék, amikor azt kell hallanom a szájából, hogy ez a mi nemzetünk, amelyet csak szüklátóköritség és kicsinyesség jellemez, egyetlen nagy személyiséget se adott a világnak, és hogy ez alól a szabály alól talán csak a visszataszító Rabelais az egyetlen kivétel, akinek egész életművében egyetlen Lajos-aranyat se találtam, miután nem kis undorral az egész szemétkupacot összetörtam. Mintha semmi rendkívülit nem adtunk volna a világnak. Mintha az utóbbi három évszázadban nem a mi nagy íróink rázták volna fel leginkább az emberiséget, és indították el, vitték, vezették – a civilizált világ felé? Hogy mindez az emberiség javára vagy kárára vált-e, azon lehet vitatkozni, de hogy mindez páratlan érték, azon nem. Egyetlen külföldit sem ismerek – egy-két nevetésgesen tudálékos német professzor kivételével –, akinek olyan lesújtó véleménye volna Franciaországról, mint Önnek, pedig Ön mégiscsak francia! Mindezt nem szemrehányásnak szánom, mindössze annak illusztrálására, hogy bármennyire is szeretem, képtelen vagyok Önnek dorgáló megjegyzések nélkül levelet írni. [...]

¹⁹ Célzás a II. császárság korrupt és tekintélyelvű politikai rendszerére.

²⁰ Tocqueville-nak, aki a rá következő év tavaszán (április 16-án) hunyt el, ez barátjához intézett utolsó levele.

²¹ Gobineau 1858 áprilisában tér vissza Teheránból, és ettől fogva egy ideig Párizsban tartózkodik.